

UDC 94(560):329

A. L. PARVUS AND HIS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF LEFT FORCES IN THE OTTOMAN EMPIRE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

M. Tortika

DSc (History)

Museum Studies and Historic Preservation Department

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatskyi uzviz, Kharkiv, 61057, Ukraine

torteka@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9674-5629

This research is dedicated to the study of the reasons for the organizational isolation and further development of the Ottoman Socialist Party (Osmanli sosiyalist firkasi). The process of consolidation of the Ottoman Socialist Party coincided with the stay in Constantinople of the German socialist of Russian origin A. L. Parvus (Gelfand). The political weight and importance of Parvus made him an expert on a number of issues related to the Marxist interpretation of the inner and foreign policies of the Ottoman Empire. As a result, his journalism, published in Turkey, reflected not only the process of creating a socialist party, but also it clarified the reasons for the weakness of this movement. In the future, the financial machinations of Parvus did not allow him to continue to positively influence on the development of Turkish socialism. His real interest in Constantinople and the Balkans was focused on contacts with the Young Turkish leadership of the country. As an economic adviser to the Young Turks, he was more interested in maintaining contacts between the Young Turk elite and the German representation in the Ottoman Empire than in implementing general socialist projects in Turkey and the Balkans. At the same time, he used mostly his influence as a well-known politician in socialist circles, so through the remaining socialist channels to strengthen the pacifist propaganda in the Balkan region (there is a

© 2021 M. Tortika; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

documentary evidence of Parvus's close contacts with a Romanian-Bulgarian socialist K. Rakovsky), supporting the geopolitical interests of the Triple Alliance countries before the First World War. It is clear that Ottoman socialism did not solve the similar strategic tasks, but also, as it gradually became clear, it also did not solve specific social aims. As a result, after the murder of Grand Vizier Mahmud Shevket Pasha in 1913, almost all worker and trade union organizations were closed in Turkey. One of them was the Ottoman Socialist Party, which actually completely ceased to exist.

Keywords: A. L. Parvus, Ottoman Socialist Party, Unity and Progress Party, Young Turks, K. Rakovsky

М. В. Торпіка

О. Л. ПАРВУС ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЛІВИХ СИЛ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сьогодні в умовах дедалі більшої зовнішньополітичної напруженості особливого значення набувають питання світової геополітики. У контексті цього дослідження, – це питання динаміки міжнародних відносин у Туреччині і на Балканах у період пізнього нового та новітнього часу. Минуле сторіччя не згладило гостроти так званого “східного питання”, як і раніше, принципового в умовах неоднозначності політичної взаємодії Заходу і Сходу. У такому контексті особливої ваги набуває аналіз політичного простору Османської імперії, що переживала напередодні Першої світової війни процес активізації лівих сил, які, однак, не змогли утримати цю гігантську близькосхідну країну від криз постреволюційного хаосу та післявоєнного розпаду. Отже, особливе значення та актуальність для цієї роботи становлять, поперше, дані біографістики (персоніфіковані дослідження, в даному випадку сконцентровані на вивченні особистості Олександра Львовича Парвуса (Гельфанда), його цілях і завданнях, які він реалізував у Туреччині і на Балканах в останні роки напередодні Першої світової війни); а по-друге, вивчення динаміки розвитку власне турецьких лівих партій і рухів, які стали каталізатором процесу національного державотворення, але цей процес було завершено вже в іншому часі і політичному просторі, асоційованому не стільки з розпадом імперії, як з новою Туреччиною періоду Кемаля Ататюрка.

Наведена вище характеристика актуальності та предмета дослідження дає змогу конкретизувати мету цієї роботи: вивчити вплив особистості і політичної діяльності О. Л. Парвуса на розвиток турецького лівого руху (Молодотурецька партія “İttihat ve Terakki” (“Єднання і прогрес”); Османська соціалістична партія (ОСП) (Osmanlı sosyalist fırkası)) в контексті близькосхідної політики Великих держав напередодні Першої світової війни. Зазначена мета передбачає конкретні завдання цього дослідження: вивчити і систематизувати версії появи турецького періоду в житті О. Л. Парвуса; на основі наявних документальних джерел простежити адекватність звинувачень у політичному співробітництві Парвуса з представниками німецького уряду в Туреччині і на Балканах; простежити етапи формування власне турецької національної соціал-демократії, водночас чітко розділяючи національно-демократичну платформу молодотурків і класово зорієнтовану соціалістичну програму ОСП.

Зрозуміло, що такий спектр завдань потребує досить великої історіографічної бази. Насамперед, апелюючи до особистості О. Л. Парвуса (Гельфанда), треба зазначити, що, незважаючи на ажіотаж, пов’язаний з його харизматичністю і політичним авантюризмом, серйозних біографічних досліджень про нього написано зовсім небагато. Як правило, основними історіографічними дослідженнями прийнято вважати монографію З. Земана і В. Шарлау “Купець революції...” [Zeman, Scharlau 1965], а також роботу німецького історика Елізабет Хереш “Куплена революція. Таємна справа Парвуса” [Хереш 2005]. Однак син О. Л. Парвуса Є. О. Гнедін (Гельфанд), той самий Гнедін, який, не залишивши собі жодної копійки, привіз в СРСР свою частину спадщини Парвуса, той самий Гнедін, який пройшов табори і згодом тісно контактував із А. Д. Сахаровим, спілкуючись зі співробітниками ІМЛ (Інститут марксизму-ленінізму), за їхніми приватними спогадами (інтерв’ю з особистого архіву авторки дослідження), наголошував, що в оцінці ролі О. Л. Парвуса в розвитку світової соціал-демократії далеко не все так просто й однозначно. Втім, починаючи з документального матеріалу, наприклад, джерельна добірка “Посередник розвідслужб. Документи ЦЗІДК про О. Парвуса-Гельфанда. 1917–1924 рр.” [Посередник розвідслужб... 1999,

100–114], і закінчуючи науковими статтями, аналогічними, скажимо, доповіді Л. О. Довнар “Життя і діяльність організатора революції”, яка прозвучала у Мінську в 2017 р., Парвус фігурує радше не як діяч соціал-демократичного руху, а як шпигун та успішний бізнесмен [Довнар 2017, 116–133]. Ще менш вивченою залишається тема генези і подальшого розвитку ОСП. У цьому разі основою для історіографічних досліджень може бути, поперше, наукова література радянського періоду, застаріла методологічно, але дуже змістовна фактологічно, зокрема це роботи А. Д. Новічева “Зародження робітничого і соціалістичного руху в Туреччині” [Новичев 1962], А. Д. Желтякова “До історії зародження турецького соціалістичного друку” [Желтяков 1973] тощо. А по-друге, більш сучасні роботи, у яких, на жаль, зазначена тема розглядається лише фрагментарно. Такими дослідженнями стали, наприклад, монографія Ю. А. Петросяна “Османська імперія. Величний султанат” [Петросян 2016] або статті авторки цього дослідження [Лобанова (Тортіка) 2002; 2013]. Набагато краще як на пострадянському просторі, так і в західноєвропейській історичній літературі вивчено питання виникнення і подальшого розвитку молодотурецького руху. З радянських авторів у цьому контексті треба згадати роботи Е. Ю. Гасанової “Ідеологія буржуазного націоналізму в Туреччині в період молодотурків (1908–1914 рр.)” [Гасанова 1966], Ю. А. Петросяна “Молодотурецький рух. Друга половина XIX ст. – початок XX ст.” [Петросян 1971], В. І. Шпилькової “Молодотурецька революція 1908–1909 рр.” [Шпилькова 1977], об’ємне дослідження М. Г. Кіреєва “Історія Туреччини. XX століття” [Кіреєв 2007]. Крім того, темі генези й етапів розвитку молодотурецького руху присвячені праці А. Фероза «Молодотурки: комітет “Єднання і прогрес” у турецькій політиці» [Feroz 1969] та Е. Рамсора “Молодотурки: прелюдія до революції 1908 року” [Ramsour 1957] тощо.

Отже, огляд наявної історичної літератури дає змогу стверджувати, що сформульована в цій роботі проблема, яка стосується характеру впливу особистості і політичної волі О. Л. Парвуса на розвиток лівих партій (“İttihat ve Terakki” та ОСП) в Османській імперії напередодні Першої світової війни, є не тільки актуальною, а й недостатньо вивченою історіографічно. Новизна порушеної проблеми полягає в особливому персоніфікованому підході

до особистості О. Л. Парвуса (не просто авантюриста і шпигуна, а переконаного соціаліста, який прагне зафіксувати саме такий погляд на свою політичну діяльність). Окрім того, у цьому дослідженні зачіпається, і, можливо, потребує більш повного окремого вивчення, публіцистика О. Л. Парвуса в близькому до молодотурецької ідеології пантюркістського періоду журналі “*Türk Yurdu*”. В даному випадку з’ясовуються його погляди на зовнішній вплив Великих держав, їхнє послідовне прагнення до використання політичного простору Османської імперії з власною метою напередодні неминучого світового конфлікту. Особливе місце в роботі посідає аналіз впливу Парвуса на пацифістську позицію балканських соціалістів, зокрема представника румунського та болгарського соціалізму К. (Х. Г.) Раковського. У цьому дослідженні використовуються нові матеріали (раніше вони зберігалися в спецховищу бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму, пізніше Державної суспільно-політичної бібліотеки, нині Центру соціально-політичної історії (ЦСПІ)), які дають змогу простежити не абиякий зв’язок між О. Л. Парвусом, опосередковано К. Раковським, та завданнями німецької адміністрації в Туреччині та на Балканах і далі, навіть до діяльності та характеру публікацій емігрантської газети Л. Д. Троцького “Наше слово”, що виходила в Парижі в роки Першої світової війни. У роботі вперше вводяться до наукового обігу матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ) [Письма Софьи и Владимира Перазич...], унікальна книга депутата II Державної думи, соціаліста А. Г. Зурабова, що вийшла вкрай малим тиражем і багато років перебувала в спецховищі ЦСПІ (вийшла друком в Копенгагені в 1915 р. та більш ніколи не перевидавалася) [Зурабов 1915], публіцистика Л. Д. Троцького, Ю. О. Мартова, К. Раковського, П. Делірадева, матеріали газети “Наше слово” тощо.

Отже, повертаючись до центрального завдання цього дослідження, потрібно насамперед оцінити характер політичної платформи молодотурецького руху (безумовно, близького до елементів соціалістичної ідеології, але все ж нескінченно далекого від класового змісту турецького соціалізму, що дістав відображення в реформістській платформі ОСП). Далі, простежуючи етапи формування турецького національного соціалізму, треба

проаналізувати характер зв'язку між діяльністю зазначених партій і завданнями О. Л. Парвуса в Туреччині і на Балканах.

Насамперед, партія “İttihat ve Terakki”, будучи політичним ядром руху молодотурків, на певних етапах свого існування тісно співпрацювала з деякими соціал-демократичними групами, наприклад у Македонії¹. Зокрема, досить згадати про роль Я. Санданські, Х. Чернопеєва в молодотурецькій революції, про характер їхніх відносин з болгарським лівим центристом П. Делірадевим (останній настільки активно брав участь у національному русі в Македонії, що часто помилково сприймався як представник лівого крила ВМОРО, а не як член центристської фракції БРСДП (об'єднаної), яким він насправді був). Проте характер молодотурецького ставлення до власності, спрямованість реалізації національних завдань, специфіка робітничого законодавства, принципи постановки конкретних політичних проблем не давали змоги інтерпретувати молодотурецький рух як соціалістичний. Цю подвійність у розвитку молодотурецького руху чітко зафіксував російський есер, константинопольський кореспондент газети “Киевская мысль” і журналу “Современник” Ш. Я. Горцев (Нагадзе). В одному зі своїх балканських нарисів “Молодотурки і робітниче питання” він пише про ту конкретну мету, яка тимчасово згуртувала партію напередодні революції 1908 р. Цією метою стало повалення режиму Абдул-Хаміда II, або, як формулює це Горцев, прагнення “покінчити з феодалізмом” [Горцев 1912, 249]. У результаті, на цьому Натадзе особливо наголошує, під одним політичним дахом зібралися, з одного боку, представники інтелігенції та ліберальна частина офіцерського корпусу, з другого – деякі досить великі землевласники, власність яких (за матеріалами Горцева) становила понад 500 сіл [Горцев 1912, 249]. Отже, об'єднані тактично, ці люди стратегічно ніяк не могли орієнтуватися на будь-які загальні соціальні цілі.

Далі, прийшовши до влади як широка опозиційна партія лівого спрямування, молодотурки реально опинилися перед викликами стихійності революційних бунтів і критичного, принаймні для їхньої політичної платформи, зростання національної самосвідомості. Тут варто уточнити, що з погляду представників

¹ Більш докладно про це див. у дослідженнях турецького дослідника М. Хаджісаліхоґли [Асланова 2015, 73–78].

національних соціалістичних партій саме свобода в адміністративному визначенні конкретних регіонів була здатна зберігати чинний формат і дієздатність Османської держави. Як наслідок спонтанно виникають політичні клуби, свобода зібрань, генерування національних партій, подібних до Народно-федеративної партії Я. Санданського. Все це мало привести, на думку болгарських лівих центристів, до подальшої федералізації Балкано-Азійського регіону. Однак молодотурки планомірно просувалися від ідеології османізму до концепції Великого Турану². У 1911 р. неофіційним виразником такого спрямування в молодотурецькому середовищі став журнал “*Turk Yurdu*”, автором і видавцем якого був Юсуф Акчура (Акчурін), один із найбільш переконаних прихильників пантюркізму.

Щодо свободи слова та зібрань молодотурки також демонстрували досить помірну політику поступового згортання демократичних програм, на це, зокрема, звернув увагу колишній радник з питань зовнішньої торгівлі Франції з Туреччиною А. Дюран. Наприклад, якщо спочатку, в умовах революції, кількість друкованих видань у Туреччині зросла до 400 (більш того, радянська дослідниця В. І. Шпилькова зазначала, що таке видання, як “Танін”, кровно пов’язане з платформою молодотурків, почало видаватися накладом близько 40 тис. примірників [Шпилькова 1977, 170]), то надалі такі видання стали зазнавати цензури, а деякі з них були просто закриті. Що ж до свободи думок і зібрань, то один із членів партії “Єднання і прогрес” у своїй бесіді з А. Дюраном сказав: “...ми молодотурки і є прихильниками свободи (вочевидь, “але”. – М. Т.), ми ніколи не дозволяли нею зловживати. Якщо народ хвилювався і виявляв занепокоєння, то ми вміли швидко його заспокоїти” [Шпилькова 1970, 292].

Як наслідок, такий стан речей, врешті-решт, змусив безпосередньо турецьких соціал-демократів порушити питання про уточнення організаційного статусу своїх політичних однодумців³.

² Більш докладно див.: [Богомолов 2020, 266–272].

³ Треба зазначити, що на рішення про створення самостійної соціалістичної організації могли також вплинути розбіжності, які існували між партіями Архар (об’єдналася навколо принца Сабахаддіна) та “Єднання і прогрес”. Лідер майбутньої Османської соціалістичної партії Хюсейн Хільмі був прихильником саме партії Архар.

Власне, як вже було зазначено, соціал-демократичний рух в Османській імперії почав формуватися в Македонії, де розвиток промисловості зумовив більш високий рівень концентрації пролетаріату. Молодотурецька революція прискорила процес консолідації прихильників соціал-демократичної ідеології, внаслідок чого в македонському лівому русі, тісно пов'язаному з болгарськими соціалістами, склалося дві соціалістичні течії. Перша активно співпрацювала з радикалами з БРСДП (т. с.) (ортодоксальна соціалістична партія); друга поєднала в собі кілька національних груп, на фундаменті яких згодом була сформована Робітнича соціалістична федерація (РСФ). Соціалістична федерація зуміла створити свій друкований орган, який називався “Робітнича газета” і виходив болгарською, турецькою, єврейською (у тексті джерела – “еспаньйольською”) і грецькою мовами [Новичев 1962, 15]. Про цей факт писав у своїй статті “Молодотурки і робітниче питання” Горцев (Натадзе), зазначаючи, що перша соціалістична організація на території Османської імперії виникла в 1909 р. і була пов'язана з ім'ям Авраама Бенероя. В організацію, за даними Горцева, входили євреї і болгари, що досить швидко дало змогу довести число членів групи Бенероя до 50 осіб [Горцев 1912, 260]. Після низки організаційних перетворень, зазначав Горцев, ця група не тільки збереглася, а й навіть увійшла до складу партій Другого Інтернаціоналу. Водночас, за даними все того ж Горцева, “в Константинополі соціалістичних організацій немає” [Горцев 1912, 261]. Отже, можна стверджувати, що в 1909 р. власне турецької соціал-демократичної організації все ще не існувало.

Наступним етапом розвитку турецької соціал-демократії стало створення соціалістичної групи в межах депутатського корпусу меджлісу. Більшість цієї групи становили вірменські депутати, однак турецький історик Туная висунув припущення, що до неї могли також входити мусульмани і навіть безпосередньо турки [Новичев 1962, 16]. Крім того, численні документи підтверджують, що до складу цієї групи також входив і македонський соціаліст Д. Влахов, згодом прихильник концепції міжпарламентської соціалістичної ліги Туреччини і Балкан.

Отже, спираючись на всі наведені вище дані, можна стверджувати, що паралельно з процесами формування національних соціалістичних партій і груп усередині Османської імперії виник і почав розвиватися власне турецький соціалістичний рух, який вже не був частиною “İttihat ve Terakki”, але прагнув до створення самостійної (в ідейному плані більш вмотивованої) соціалістичної партії. У 1910 р., після певної публіцистичної підготовки (з 1909 р. починають видаватися кілька турецьких напівсоціалістичних видань, наприклад “Сербест Ізмір”, “Ішчілер газетесі” та “Іштірак” [Желтяков 1973, 196–197]), була створена Османська соціалістична партія (Osmanlı sosyalist fırkası). Головою цієї організації став Хюсейн Хільмі бей⁴, головним ідеологом – Баха Тевфік⁵. Туди входили Намік Хасан (видавав газету “Соціаліст”), Перт Тевфік (видавав газету “Єднання”), Ісмаїл Фанк (видавав газету “Людство”) [Новичев 1962, 19]. У партію також входили деякі представники майбутньої комуністичної партії (зокрема, її ліве крило очолив Мустафа Субхі, з 1915 р. член РСДРП(б)).

⁴ Хюсейн Хільмі бей (1885–1922) відомий також як “Соціалістичний Хільмі”. Треба наголосити, що, одержавши невелику спадщину, Хюсейн Хільмі бей зміг часто бувати і навіть оселитися в Румунії. Саме там він остаточно визначився з вибором політичної позиції і став соціалістом. Цілком очевидно, що його захоплення робітничим рухом і безпосередньо румунським соціалізмом було б неможливим без тісних контактів з К. (Х. Г.) Раковським, який істотно вплинув на характер соціалістичного руху в Румунії. Факт безпосереднього впливу К. (Х. Г.) Раковського на розвиток румунського соціалізму постфактум (1915) підтверджував і Л. Д. Троцький, який писав про Раковського як про найбільш “інтернаціональну” постать у міжнародному соціалістичному русі. “Раковський, – підкреслював Троцький, – володіє всіма балканськими мовами і трьома європейськими, активно брав участь у внутрішньому житті чотирьох соціалістичних партій – болгарської, російської, французької та румунської – і тепер стоїть на чолі останньої” [Троцький 1926а, 77–80]. Сьогодні Хюсейн Хільмі бей відомий як редактор і видавець головного видання Османської соціалістичної партії “Іштірак”. Після закриття ОСП в 1913 р. він став ініціатором створення нової Соціалістичної партії Туреччини в 1919 р.

⁵ Баха Тевфік – турецький публіцист, філософ, прихильник марксизму, але зі схильністю до анархізму.

Водночас, як зазначають турецькі дослідники, а також радянські (такі як А. Ф. Міллер [Миллер 1948], Е. Ю. Гасанова [Гасанова 1966], російські М. Г. Кіреєв [Киреев 2007]) та інші фахівці, програма партії мала досить широкий характер і, очевидно, передбачала можливість співіснування соціалістів з чинним в Османській імперії державним устроєм. 12 вересня 1910 року члени ОСП виступили з декларацією, у якій вони наголосили, що світ йде неправильним шляхом і що врятувати його може тільки соціалізм, який у Туреччині розуміється помилково. Відповідно правильному трактуванню ідеології, вони готові присвятити частину свого часу і надалі в цьому руслі сконцентруватися на тактиці вирішення конкретних практичних завдань. В цілому, програма ОСП включала в себе 22 пункти, починаючи від перспектив націоналізації залізниць і закінчуючи вимогами: права політичної волі для робітників, свободи слова, друку, права на відпустку, тощо [Социализм в Турции].

Вплив реформізму обумовив створення Паризького бюро ОСП, а на світову соціал-демократичну арену ця партія спробувала проникнути, розраховуючи на підтримку такого більш ніж “широкого” соціаліста як Жан Жорес⁶ [Желтяков 1973, 198]. Зокрема, відомо, що Хюсейн Хільмі бей звернувся до Жана Жореса за підтримкою і отримав від нього у відповідь лист: “...Посилаючі Вам найщиріші і сердечні вітання, я бажаю Вам міцного успіху. Будьте впевнені, що ми завжди готові надати Вам будь-яку допомогу і підтримку...” [цит. за: Новичев 1962, 19].

Варто зауважити, що питання про формування та етапи розвитку ОСП у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі вивчені явно недостатньо. Водночас про факт підтримки османських соціалістів французькими реформістами, навпаки, відомо досить добре. Отже, для деяких фахівців такий політичний інтерес виявився навіть більш значущим, ніж незавершений аналіз політичної діяльності ОСП.

⁶ А. Д. Желтяков у своєму дослідженні “До історії зародження турецького соціалістичного друку” писав про ймовірність прямих контактів, що існували в 1911/1912 рр. між виданням Паризького бюро ОСП “Бешеріст” і французькою газетою “Юманіте” [Желтяков 1973, 201].

Втім, ще більш популярним ніж питання про підтримку Ж. Жоресом ОСП, стало питання про роль і ступінь впливу на османський соціалізм колишнього емігранта з Росії, колишнього члена РСДРП, колишнього вчителя і старшого товариша такого відомого лівоцентристського політика, як Л. Д. Троцький, бізнесмена і публіциста, засновника Інституту з вивчення причин і наслідків світової війни (Копенгаген) “німецького соціал-демократа російського походження” О. Л. Парвуса (Гельфанда) (на жаль, це питання часто порушується не тільки в спеціальній літературі, а й у публіцистиці першої чверті ХХІ ст.).

Напевно, складно навести приклад більш популярної в історіографії соціал-демократичних рухів, інфернальної і загадкової особистості, ніж О. Л. Парвус (Гельфанд). Автор теорії “перманентної революції”, він неодноразово зустрічався з В. І. Леніним, став другом і вчителем такого відомого російського лівого центрриста, як Л. Д. Троцький. Цікаво, згодом саме Троцький першим звернув увагу на прагнення Парвуса до фінансової незалежності, на його концепцію фінансового підживлення революційних процесів, заявив про його авантюризм розташований на межі припустимого не тільки для респектабельного європейського соціал-демократа, а й етично нерозбірливих у питаннях фінансування революційного процесу більшовиків.

Цей темперамент та притаманний Парвусу політичний авантюризм врешті-решт зіграли з ним злий жарт. У 1910 р. він був змушений покинути стару Європу, яка стала тісною для нього, і закріпитись, як тоді здавалося, дуже ненадовго, а насправді практично на п'ять років, у столиці Османської імперії Константинополі.

Сьогодні існує кілька версій, що уточнюють причини, які вимушили Парвуса переїхати в такий, здавалося б, далекий від биття пульсу соціалістичного життя закуток політичного простору Європи. Перша версія, по суті, є кримінальною і пов'язує захоплення Парвуса подіями в Османській імперії з банальною розтратою грошей після успішної презентації в Німеччині п'єси Горького “На дні”. У той час Парвус взяв на себе обов'язки фінансового агента Горького, після чого привласнив значну суму

грошей, що належали Горькому. У відповідь обурений письменник⁷ прямо заявив про фінансове нехлюйство Парвуса і зажадав вдатися до партійного суду. Суд відбувся, завдавши величезного удару по політичній репутації Парвуса (причому як серед російської, так і серед німецької соціал-демократії) [Берберова 1991; Соболев 2009, 115–116]. Отже, відштовхуючись від цієї версії, можна сказати, що в Туреччині Парвус шукав якоїсь тихої гавані, прагнучи на якийсь час сховатися від здійсненої ним самим бурі соціалістичних дорікань і розчарувань.

Другим варіантом інтерпретації причин появи турецького періоду в політичному житті Парвуса стала версія, пов'язана з (усіма визнаним) прагненням Парвуса до багатства. Якраз у цей час Туреччина з її вкрай значущим для Європи геополітичним становищем зависла над прірвою Першої світової війни, і Парвус цілком міг опинитися одним з тих камінців, що зрушують лавину політичних подій, які для нього особисто завершилися великими фінансовими махінаціями на користь Німеччини. Найлояльніший варіант цієї історії був озвучений депутатом Державної думи другого скликання А. Зурабовим⁸. Він зосередився на участі Парвуса в угодах, пов'язаних з поставками зерна, і саме з ними пов'язував стрімке зростання добробуту Парвуса. Треба підкреслити, що саме цю версію запропонував А. Зурабову К. (Х. Г.) Раковський – друг Л. Д. Троцького, також центрист та відомий на той час представник балканської соціал-демократії. Німецька дослідниця Елізабет Хереш⁹ вважала, що Парвус був добре знайомий з

⁷ За угодою з О. М. Горьким РСДРП також мала одержати частину коштів, отриманих після вистави “На дні” в Німеччині.

⁸ А. Г. Зурабов, член РСДРП з 1892 р., навчався в Харкові, потім вступив до Петербурзького лісового інституту. У Державній думі другого скликання входив до складу соціал-демократичної фракції. Став ініціатором так званого “зурабовського інциденту”. Був заарештований, втік до Швейцарії, підтримував стосунки з О. Л. Парвусом, став співробітником організованого Парвусом у Копенгагені Інституту вивчення наслідків війни. Після Жовтневого перевороту повернувся в Росію, став на сторону меншовиків. Помер від тифу у Вірменії на початку 1920 р.

⁹ Хотілося б спеціально зазначити, що реакція на книгу Е. Хереш була і є далеко не однозначною, з нею пов'язуються як позитивні, так і вельми негативні відгуки, втім, як і відгуки на більшість біографічних

К. (Х. Г.) Раковським, й більше, знав його “ще в перші роки перебування в Німеччині... як свого однодумця і союзника” [Хереш].

Отже, апелюючи до К. (Х. Г.) Раковського, вже згадуваний раніше Зурабов стверджував, що на Балканах Парвус займався суто “хлібними поставками”, переспрямовуючи потоки російського (іноді в літературі також спливає версія про низку операцій з балканськими і власне румунськими поставками!) зерна в Туреччину і в такий спосіб рятуючи економіку цієї країни напередодні та під час Балканських воєн [Зурабов 1915, 19]. Треба сказати, що аналогічне твердження зустрічається також у листі подружжя Перазичів¹⁰ до Ю. Мартова¹¹ [Письма Софьи и Владимира Перазич... 3].

Набагато менш лояльною виявилася третя версія російського соціаліста Г. Алексинського, який наголошував на існуванні прямих контактів Раковського і Парвуса на Балканах. Питання про ступінь узгодженості дій цих двох згодом було ускладнено додатковою версією про посередництво Парвуса в операціях із продажу не тільки російського зерна, а й що було набагато вигідніше, німецької зброї до Туреччини. Цікаво, що Л. Д. Троцький називав Г. А. Алексинського “професіоналом наклепу” [Троцкий; Троцкий 1915а, 1]. У статті “Парвус і болгарські соціалісти”, що датується 14-м лютим 1915 р., він докладно писав про публічні виступи Парвуса в Софії, про його заклики (на одному з мітингів) підтримати Німеччину, а разом з нею Австрію і Туреччину [Троцкий 1915а]. Водночас Троцький категорично спростовував

досліджень про О. Парвуса (Гельфанд). Пояснити це можна, найімовірніше, гострою нестачею джерел, що проливають світло на біографію Парвуса. Відомо, що незадовго до смерті Парвус сам особисто спалив більшість свого архіву, не залишивши, історикам підрунтя для глибокої наукової аналітики.

¹⁰ Подружжя Перазичів було близьке до меншовиків і, так само як і Зурабов, пов’язане з копенгагенським Товариством для вивчення соціальних наслідків війни.

¹¹ Спочатку Ю. О. Мартов тісно співпрацював з Л. Д. Троцьким у газеті “Голос”, пізніше, нехай без колишньої симпатії, він продовжував співпрацювати з Троцьким вже у виданні “Наше слово” [Фельштинский, Чернявский].

критику, спрямовану проти свого друга К. (Х. Г.) Раковського, який, крім усього іншого, фінансово підтримував публіцистичну діяльність Троцького в Парижі.

Троцький підкреслював, що одним із завдань, які стояли перед Парвусом у Туреччині, могло бути сприяння формуванню політико-економічних контактів між турецьким і німецьким урядами напередодні і в умовах Першої світової війни. Е. Хереш вважала, що такі послуги не могли надаватися безкоштовно і що частина цих коштів осідала в кишенях К. (Х. Г.) Раковського, який тепер вже «служить німцям... він готовий прийняти гроші Парвуса, щоб, крім іншого, субсидувати паризьку емігрантську газету “Наше слово”»¹² [Хереш]. Однак таке твердження прямо суперечить даним Зурабова, втім отриманим від самого Раковського в 1915 р. Зурабов пише, що абсолютно не впевнений у тому, що гроші Парвус отримував “від хоч би якого уряду” [Зурабов 1915, 31]. Проте він також підтверджує, що Раковський розповідав йому про близьке знайомство з Парвусом, про їхні зустрічі в Константинополі, про спільну роботу з написання маніфесту балканських соціалістів.

Цей маніфест турецьких і балканських соціалістів був написаний від імені Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) Другого Інтернаціоналу, у тісному контакті з яким К. (Х. Г.) Раковський працював як мінімум з 1909 р. Текст Маніфесту містив у собі тезу про необхідність створення Балканської демократичної федерації, момент вкрай вагомий для лівих центристів у Болгарії і для Раковського особисто. У тексті також містилися характерні для публіцистики Парвуса твердження про іноземне економічне і політичне втручання Великих держав у внутрішні справи Туреччини та Балканських держав [Маніфест социалистов Турции...].

Вочевидь, треба погодитися з тим, що як економічний радник молодотурецького уряду, як людина, що особисто знала таких османських державних діячів як Енвера-паша і Талаата-паша, Парвус міг реалізовувати деякі посередницькі функції, необхідні для посилення пронимецької позиції в Туреччині, водночас

¹² З 29 січня 1915 р. Л. Д. Троцький став постійним автором, а потім і редактором паризької емігрантської газети “Наше слово”.

зміцнюючи свою особисту фінансову діяльність участю в прямих поставках німецької зброї в Османську імперію.

Такий аспект нелегальної діяльності Парвуса став особливо цікавим у контексті прямо протилежної, але практично одночасної публічно-пропагандистської діяльності К. Раковського. Останній, підтримуючи контакти з Парвусом у Софії, за багатьма свідченнями, також був зацікавлений, з одного боку, у посиленні німецьких позицій на Балканах, а з іншого, в розширенні пацифістських настроїв в Італії, яка дедалі більше віддалялася від зобов'язань Троїстого союзу [Зурабов 1915, 4; Троцкий 1915б].

У цьому сенсі вельми показовим стало інтерв'ю Раковського, дане в 1915 р. газеті “L’Humanite”. У ньому він говорить про те, що румунські соціалісти аж ніяк не германофіли. Водночас він і його однодумці переконані, зазначив Раковський, що перемога Росії у світовій війні може бути вкрай небезпечна, особливо в умовах потенційного контролю Росії над протоками Дарданелли [Интервью с К. Раковским... 1915]. Думка ця вочевидь близька до політичної логіки Парвуса, який не бажав перемоги Росії у світовій війні, як можливої перемоги російського царизму над світовою соціал-демократією. Більш раннім варіантом цієї логіки для Парвуса стала теза “Османська імперія виживе, тільки якщо розвалиться Росія” [Тарасов]. І все ж таки репутація К. (Х. Г.) Раковського виявилася вельми і вельми підмоченою. Спочатку А. Амфітеатров, а за ним знову Г. Алексинський вперто говорили про “італійську місію” Раковського, маючи на увазі, що він відвідав Італію зовсім не як соціал-демократ-інтернаціоналіст, який агітує “проти втручання нових країн у війну”, а як “австро-німецький агент, який виконує місію, надану йому німецькою дипломатією...” [Клеветникам 1915]. “Раковський – підставна особа, прислана в Італію для германофільської пропаганди...” – вторував Алексинському Амфітеатров [Троцкий 1915б].

Логіка цих звинувачень була такою. Напередодні поїздки К. (Х. Г.) Раковського в Італію О. Л. Парвус побував у Бухаресті. Його ідея про взаємну зацікавленість Німеччини і російських соціал-демократів в умовах Першої світової війни дістала бажаний фінансовий інтерес і могла бути не менш цікава К. Раковському, який побоювався (як видно з його висловлювань

“L’Humanite”) контролю Росії над протоками і посилення російського самодержавства в разі поразки Троїстого союзу в Першій світовій війні.

Як наслідок, Л. Д. Троцький був змушений публічно сконцентрувати увагу на відповіді Раковського, у якій останній заперечував усі подібні звинувачення, називаючи їх інсинуаціями. Зокрема, К. (Х. Г.) Раковський стверджував, що був запрошений до Італії “міланською секцією партії” (Марксистсько-соціалістична партія Італії. – *М. Т.*), що він мав потрапити на антивоєнний мітинг у Мілан, але запізнився і поїхав прямо в Рим, де проживали його родичі і “куди я їджу щороку” [Раковский 1915].

Що ж стосується звинувачень у фінансуванні газети “Наше слово”, то тут вже сам Л. Д. Троцький з неприхованою іронією озвучував суму у 250 франків, яку він і його газета справді отримали як матеріальну допомогу від “румунських товаришів” [Клеветникам 1915]. У його вустах це буквально означало таке: спробуйте і ви видавати газету на 250 франків, а головне, доведіть, – він писав про це відверто і цинічно, – походження цієї суми саме з німецьких банків [Клеветникам 1915].

Здавалося б, інцидент був вичерпаний, однак значно пізніше в колекції соціал-демократа, відомого історика та архівіста соціал-демократичного руху в Росії Б. І. Ніколаєвського був виявлений досить цікавий документ. Це телеграма заступника статс-секретаря закордонних справ Німеччини Бусше (від 16 листопада 1917 г.), у якій він, зокрема, пише представнику міністерства закордонних справ при ставці німецького Верховного командування: “...Христо Раковський, румунський соціаліст... Раніше був пов’язаний з нами і працював на нас у Румунії...” [Чернявский и др. 2014, 78]. Отже, диму без вогню не буває, і сплетіння фінансового складника політичної кар’єри Парвуса з антивоєнною пропагандою в руках лівоцентристської соціалістичної еліти Росії та Балкан цілком очевидне.

Завершує довгий перелік можливих варіантів пояснення турецького епізоду в житті Парвуса четверта версія. Належить вона перу К. Радека, який, зокрема, припустив, що такій яскравій і потужній людині, як О. Л. Парвус (Гельфанд), було просто тісно в Європі. Він шукав підтвердження своєї теорії “перманентної”

революції і був зацікавлений в ретельному спостереженні за розвитком політичної ситуації в Туреччині. Парвус перебирається в Константинополь, – зазначає К. Радек, – сповнений очікування і надії, “що новий великий поштовх робітничого руху прийде зі Сходу”¹³ [Радек]. Парвус пише низку статей, присвячених аналізу турецького “визвольного руху”, і все той же Радек оцінює їх як “чудові”. І навіть Троцький, який у цей час вже працював у виданні “Київська думка” і тепер побоювався зв’язку свого імені з ім’ям Парвуса, не міг не віддати належне інтелекту Парвуса, його глибокому знанню політичного становища в Туреччині і на Балканах¹⁴ [Троцький 1926б, 6–13].

Власне професійна підготовка еліти молодотурків була досить низькою; захоплені ідеєю Великого Турану, вони не ускладнювали собі життя оцінкою реального становища в країні. Відомий турецький соціолог і публіцист Ніязі Беркес щодо цього писав: “...коли Парвус ознайомився з інтелектуальним рівнем турецької інтелігенції, абсолютно необізнаної в питаннях економічного становища своєї країни, але захопленої ідеєю підкорення Середньої Азії, він мало не захлинувся...” [цит. за: Гасанова 1966, 77].

Отже, Парвус спочатку поверхово, але потім дедалі більш і більш серйозно ставав на шлях соціально-економічної аналітики. Юсуф Акчура надає йому сторінки “Turk Yurdu” і Парвус пише низку статей: присвячених економічному становищу Туреччини, зокрема щодо її принизливої залежності від Великих держав (частково це питання дістало висвітлення в уже згадуваному раніше “Маніфесті соціалістів Туреччини і Балканського півострова”): окремо присвячених категорії національного в багатонаціональній державі. Окрема стаття, яка належала перу Парвуса, аналізує фінансові ризики, допустимі і недопустимі для молодотурецького керівництва країни. Імовірно, логіка економічних висновків Парвуса поступово викликає серйозний інтерес до нього

¹³ Цікаво, що аналогічну думку про просування соціалізму зі Сходу в останні роки життя висловлював і Ю. О. Мартов (березень 1923 р.).

¹⁴ У листах до Б. І. Ніколаєвського І. Г. Церетелі також писав про Парвуса: “...відчуваються великий політичний розум і незвичайно багата різнобічна натура...” [Письмо Церетелі... 2010, 81–82].

з боку політичних еліт, його становище економічного радника молодотурецького режиму починає зміцнюватись. Далі виходить цілий комплекс статей, присвячених ризикам прийняття іноземних позик. Як наслідок, Парвус публікує статтю, назва якої не потребує коментарів: “Прокиньтесь, доки не пізно”. Зокрема, він пише, що розміри і характер позик, які продовжують надходити в імперію вже після подій 1908 р., такі, що турецький народ навіть не підозрює про масштаби пограбування країни. Це означає, підкреслює Парвус, що “для досягнення свободи від політичного поневолення треба спочатку звільнитися від економічного поневолення” [цит. за: Гасанова 1966, 78]. Цікаво, що в цих оцінках економічної і політичної реальності Туреччини Парвус дивовижно зближується з логікою пантюркістів, і особливо Ісмаїла Гаспринського, який у статті “Пішов один кабінет – прийшов новий” пише: “Османська імперія назвала своїми друзями французів, англійців, німців, надала їм один привілей за іншим, а в кінцевому підсумку перебуває під ярмом режиму капітуляцій...” [цит. за: Гасанова 1966, 78–79].

Нарешті, як і більшість балканських центристів, спілкування з якими, можливо, обумовлене тісною співпрацею з К. (Х. Г.) Раковським, О. Л. Парвус доходить до думки про можливість протистояння західній експансії шляхом політичної консолідації¹⁵. Цю думку Парвуса цитує ще один болгарський лівий центрист – П. Делірадев, який у своїй книзі про Балканську конфедерацію повідомляє про існування низки висловлювань Парвуса (втім, як і Раковського) щодо перспективності можливого політико-правового об’єднання на Балканах. Знаючи “об’єднавчі” (як з питань внутрішньопартійного будівництва, так і міждержавної консолідації) погляди П. Делірадева, можна припустити, що мова в цьому разі йде про створення політичного союзу за участю Балканських країн і Туреччини [Делірадев 1909, 13].

Отже, підводячи підсумки та повертаючись до мети цього дослідження, треба зазначити такі моменти. По-перше, щодо тіньової сторони політичної діяльності О. Парвуса в Туреччині, то тут потрібно визнати, що це питання було і залишається однією з

¹⁵ Цікаво, як аналогічні аспекти турецької геополітики розглядаються в більш сучасному форматі в наукових дослідженнях епохи новітнього часу; див., наприклад: [Шен 2013, 56–73].

досі не розв'язаних проблем, які періодично порушуються на сторінках наукових і навколонукових видань як у нашій країні, так і за кордоном. Тут можна лише зауважити, що А. Зурабов у своїй роботі “Підсумки” писав, що ще за життя Парвуса його діяльністю послідовно цікавилися німецька, російська та данська розвідки [Зурабов 1915, 6].

По-друге, розглядаючи всі наведені вище варіанти турецького етапу в політичному житті О. Л. Парвуса (Гельфанда), треба визнати, що період цей був частково обумовлений як внутрішньо-партійними фінансовими розбіжностями, так і його особистими матеріальними інтересами і водночас, безумовно, його широку революційною зацікавленістю, яка, незважаючи на поступове емоційне охолодження і цинізм його натури, супроводжувала все його свідоме життя і стала частиною його не тільки матеріальних, а й загальногуманістичних пошуків.

По-третє, визначення соціалістичної ідентичності О. Парвуса, можливо, стало підґрунтям для його ідейного (всупереч суто політичному) зближення з представниками ОСП. Ця партія ґрунтувалася на більш абстрактній соціалістичній позиції, перебуваючи насправді на боці реформізму, і в цьому наближаючись до низки партій правого крила Другого Інтернаціоналу, проте безпосередньо у Другий Інтернаціонал вона так і не ввійшла. Протягом кількох наступних років ця партія згасла, постійно наражаючись як на зовнішній урядовий, так і на внутрішній ідеологічний (недостатня кількість радикально орієнтованого пролетаріату) опір. Однак на Копенгагенському конгресі Другого Інтернаціоналу турецьке питання було заявлене за ініціативою робітничих організацій Салонік, навіть була ухвалена резолюція “Про становище в Туреччині” [Новичев 1962, 3–29]. Надалі вбивство великого візира Махмуда Шевкета-паші стало формальним приводом для закриття в 1913 р. більшості робітничих і профспілкових організацій. Як наслідок, була заборонена й “Османська соціалістична партія”. Втім, реально вона припинила своє існування ще раніше, а саме після закриття журналу “Іштірак” і початку переслідування керівництва партії наприкінці 1910 р.

Загалом програма ОСП включала в себе 22 пункти, починаючи від перспектив націоналізації залізниць і закінчуючи вимогами

права політичної волі для робітників, свободи слова, друку, права на відпустку тощо [Соціалізм в Турції].

Отже, треба визнати, що, балансує між молодотурками і членами ОСП, О. Парвус був схильний оцінювати турецьких і балканських політиків, з одного боку, як представників класової ідеології, а з другого – вельми прагматично, тобто за їхніми особистими і діловими якостями. Крім того, не в останню чергу в Туреччині О. Парвуса цікавив фінансовий бік питання, особливо в ситуації, коли через нього, принаймні частково, проходило німецьке фінансування пацифістських виступів балканських соціалістів.

Цей аспект прихованої діяльності Парвуса дуже докладно було проаналізовано Л. Д. Троцьким, який у “Нашому слові” писав про завершення політичної кар’єри свого “покійного” друга і вчителя. У цьому сенсі широку публіцистичну діяльність Парвуса в “Turk Yurdu” можна розглядати як спробу “зберегти обличчя” при зіткненні з конкретними представниками російської та німецької соціал-демократії.

Отже, ОСП мала суто інтелігентський характер і не мала реальної соціальної платформи, необхідної для подальшого розвитку класичного марксизму. У свою чергу ортодоксальний марксизм Мустафи Субхі, який розвивався в надрах “Osmanlı sosyalist fırkası”, також зазнав фіаско, викликавши різке несприйняття прихильників Мустафи Кемалі і самого Ататюрка особисто¹⁶.

Однак ці більш радикальні етапи в розвитку турецького соціалізму настали лише через кілька років, а поки що Османська імперія ще перебувала в крихкій рівновазі ідейної та політичної стагнації. Вона доживала свої останні дні або навіть години, зазверши на порозі “Великої війни”, для якої не існувало соціальної справедливості, правих і винуватих, а лише невблаганні геополітичні інтереси Великих держав. Попереду був довгий і важкий шлях розпаду і відродження Туреччини. Фактично, з 1923 р. на місці колишньої Османської імперії постала вже інша країна, і, відповідно, їй була притаманна абсолютно інша інтерпретація

¹⁶ Йдеться про так звану “бійню п’ятнадцяти”, у результаті якої 28 січня 1921 р. було вбито М. Субхі і деяких його однодумців.

лівої ідеології, яка відтепер була повинна співвідносити свої політичні завдання з реальністю існування сильної національної держави.

ЛІТЕРАТУРА

Асланова С. Н. Эволюция освещения Македонского вопроса в Турецкой историографии // **Вестник российского университета дружбы народов.** 2015. № 2.

Берберова Н. Н. **Железная женщина.** Москва, 1991.

Богомолов И. К. Османская империя в Первой мировой войне: человеческое измерение // **Петербургский исторический журнал.** 2020. № 3.

Гасанова Э. Ю. **Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908–1914 гг.).** Баку, 1966.

Горцев. Младотурки и рабочий вопрос // **Современник.** 1912. № 4.

Делирадев П. **Балканската конфедерация.** Т. Пазарджикъ: Печат. “Търговска” на Г. Бърлиевъ, 1909.

Довнар Л. А. Октябрьская революция в судьбах народов мира и Беларуси // Сборник научных статей по итогам “**Международной научно-теоретической конференции**”, Минск, 7 декабря 2017 г. Минск, 2017.

Желтяков А. Д. К истории зарождения турецкой социалистической печати // **Тюркологический сборник.** Москва, 1973.

Зурабов А. **Итоги (ответ бывалому революционеру, Г. Алексинскому).** Копенгаген, 1915.

Интервью с К. Раковским по материалам газеты L’Humanite // **Наше слово.** 1915. 19 марта.

Киреев Н. Г. **История Турции. XX век.** Москва, 2007.

Клеветникам // **Наше слово.** 1915. 25 апреля.

Лобанова (Тортика) М. В. Балканские социал-демократические конференции 1909–1911 годов и вопрос об объединении левых сил в Болгарии // **Славяноведение.** 2002. № 3.

Лобанова (Тортика) М. В. Концепция “османизма” в политических оценках болгарской социал-демократии // **Научные ведомости Белгородского государственного университета: история, политология, экономика, информатика.** 2013. № 1 (144). Вып. 25.

Манифест социалистов Турции и Балканского полуострова. URL: <http://illuminats.ru/component/content/article/34-2009-10-23-23-02-38/4172-turkey?directory=29/> (дата звернення: 07.10.2020).

Мартов Ю. О. Мировой Большевизм. Берлин, 1923.

Миллер А. Ф. Краткая история Турции. Москва, 1948.

Новичев А. Д. Зарождение рабочего и социалистического движения в Турции // Ученые записки ЛГУ. Восточный факультет. Серия востоковедческих наук. № 304. Ленинград, 1962.

Петросян Ю. А. Младотурецкое движение. Вторая половина XIX в. – начало XX в. Москва, 1971.

Петросян Ю. А. Османская империя. Великолепный султанат. Москва, 2016.

Письма Софьи и Владимира Перазич Ю. О. Мартову // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 52, л. 1–3.

Письмо Церетели Николаевскому от 1925 г. // **Из архива Б. И. Николаевского.** Вып. 1. Переписка с И. Г. Церетели. 1923–1930. Москва, 2010.

Посредник разведслужб. Документы ЦХИДК об А. Парвусе-Гельфанде. 1917–1924 гг. // **Исторический архив.** 1999. № 1.

Станчев М. Л., Чернявский Г. И. Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары. София, 2008.

Радек К. Портреты и памфлеты. URL: http://az.lib.ru/r/radek_k_b/text_1924_parvus.shtml (дата звернення: 07.10.2020).

Раковский К. Письмо тов. Раковского // **Наше слово.** 1915. 19 июня.

Соболев Г. Л. Тайный союзник. Русская революция и Германия 1914–1918. Санкт-Петербург, 2009.

Социализм в Турции. Борьба с властью в конце 19 в. URL: <http://biofile.ru/his/2920.html> (дата звернення: 07.10.2020).

Тарасов С. Османская империя выживет, только если развалится Россия. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2342321.html> (дата звернення: 07.10.2020).

Троцкий Л. Историческое подготовление Октября. Ч. 1. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl224.html/> (дата звернення: 07.10.2020).

Троцкий Л. Парвус и болгарские социалисты // **Наше слово.** 1915а. 14 февраля.

Троцкий Л. Сытинский “малый” о Раковском // **Наше слово.** 1915б. 17 апреля.

Троцкий Л. Д. Х. Раковский и В. Коларов На путях к Третьему Интернационалу // Троцкий Л. Д. **Сочинения.** Т. 8. Перед историческим рубежом. Политические силуэты. Москва – Ленинград, 1926а.

Троцкий Л. Д. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война // Троцкий Л. Д. **Сочинения.** Т. 6. Москва – Ленинград, 1926б.

Фельштинский Ю. Г., Чернявский Г. И. **Лев Троцкий. Революционер 1879–1917.** К 1. URL: <https://history.wikireading.ru/154838/> (дата звернення: 07.10.2020).

Хереш Э. **Купленная революция. Тайное дело Парвуса.** URL: <https://www.litmir.me/br/?b=177652> (дата звернення: 07.10.2020).

Хереш Э. **Купленная революция. Тайное дело Парвуса.** Москва, 2005.

Чернявский Г. И., Станчев М. Г., Тортика М. В. **Жизненный путь Христиана Раковского.** Москва, 2014.

Шен Йунус Нади. Отношения Российской Федерации и Турецкой республики в контексте евразийской геополитической концепции // **Всеобщая история.** 2013. № 2.

Шеремет В. И. Османская империя в международных отношениях на Балканах // **В “пороховом погребе Европы” 1878–1914.** Москва, 2003.

Шпилькова В. И. Ленин о младотурецкой революции // **Ученые записки МГПИ.** Москва, 1970.

Шпилькова В. И. **Младотурецкая революция 1908–1909 гг.** Москва, 1977.

Feroz A. **The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914.** Oxford, 1969.

Ramsour E. **The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908.** Princeton N.J. – London, 1957.

Zeman Z., Scharlau W. **The Merchant of Revolution. The Life of A. I. Helfant (Parvus) 1867–1924.** London – New York – Toronto, 1965.

REFERENCES

Aslanova S. N. (2015), “Evoliutciia osveshcheniia Makedonskogo voprosa v Turetskoi istoriografii”, *Vestnik Rossiiskogo universiteta družby narodov*, No. 2, pp. 73–8. (In Russian).

Berberova N. N. (1991), *Zheleznaya zhenshchina*, Politizdat, Moscow. (In Russian).

Bogomolov I. K. (2020), “Osmanskaia imperiia v Pervoi mirovoi voine: chelovecheskoe izmerenie”, *Peterburgskii istoricheskii zhurnal*, No. 3, pp. 266–72. (In Russian).

Gasanova E. Yu. (1966), *Ideologiya burzhuaznogo natsionalizma v Turtsii v period mladoturok (1908–1914 gg.)*, AN AzSSR, Baku. (In Russian).

Gortsev (1912), “Mladoturki i rabochiy vopros”, *Sovremennik*, No. 4, pp. 247–67. (In Russian).

Deliradev P. (1909), *Balkanskata konfederatsiya*, Pechat. “T”rgovska” na G. B’rliyev”, T. Pazardzhik. (In Bulgarian).

Dovnar L. A. (2017), “Oktyabr’skaya revolyutsiya v sud’bakh narodov mira i Belarusi”, in *Sbornik nauchnykh statey po itogam “Mezhdunarodnoy nauchno-teoreticheskoy konferentsii”*, Minsk, December 7, 2017, BNTU, Minsk, pp. 116–33. (In Russian).

Zhelytyakov A. D. (1973), “K istorii zarozhdeniya turetskoy sotsialisticheskoy pechati”, in *Tyurkologicheskiiy sbornik*, Nauka, Moscow, pp. 196–97. (In Russian).

Zurabov A. (1915), *Itogi (otvet byvalomu revolyutsioneru, G. Aleksinskomu)*, Kopengagen. (In Russian).

“Interv’yu s K. Rakovskim po materialam gazety L’Humanité” (1915), *Nashe slovo*, 19 marta. (In Russian).

Kireyev N. G. (2007), *Istoriya Turtsii. XX vek*, Kraft, Moscow. (In Russian).

“Klevetnikam” (1915), *Nashe slovo*, 25 aprelya. (In Russian).

Lobanova (Tortika) M. V. (2002), “Balkanskiye sotsial-demokraticheskiye konferentsii 1909–1911 godov i vopros ob ob’yedinenii levyykh sil v Bolgarii”, *Slavyanovedeniye*, No. 3, pp. 3–12. (In Russian).

Lobanova (Tortika) M. V. (2013), “Kontseptsiya ‘osmanizma’ v politicheskikh otsenkakh bolgarskoy sotsial-demokratii”, *Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta: istoriya*,

politologiya, ekonomika, informatika, No. 1 (144), Iss. 25, pp. 63–70. (In Russian).

“Manifest sotsialistov Turtsii i Balkanskogo poluoostrova”, available at: <http://illuminats.ru/component/content/article/34-2009-10-23-23-02-38/4172-turkey?directory=29/> (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Martov Yu. O. (1923), *Mirovoy Bol'shevizm*, Iskra, Berlin. (In Russian).

Miller A. F. (1948), *Kratkaya istoriya Turtsii*, Gospolitizdat, Moscow. (In Russian).

Novichev A. D. (1962), “Zarozhdeniye rabocheho i sotsialisticheskogo dvizheniya v Turtsii”, *Uchenyye zapiski LGU, Vostochnyy fakul'tet, Seriya vostokovedcheskikh nauk*, No. 304, LOLGU, Leningrad, pp. 3–29. (In Russian).

Petrosyan Yu. A. (1971), *Mladoturetskoye dvizheniye. Vtoraya polovina XIX v. – nachalo XX v.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Petrosyan Yu. A. (2016), *Osmanskaya imperiya. Velikolepnyy sultanat*, Algoritm, Moscow. (In Russian).

“Pis'ma Sof'i i Vladimira Perazich Yu. O. Martovu”, in *RGASPI*, f. 362, op. 1, ed. khr. 52, l. 1–3. (In Russian).

“Pis'mo Tsereteli Nikolayevskomu ot 1925 g.” (2010), in *Iz arkhiva B. I. Nikolayevskogo*, Iss. 1, Perepiska s I. G. Tsereteli. 1923–1930, Pamyatniki istoricheskoy mysli, Moscow, pp. 81–2. (In Russian).

“Posrednik razvedsluzhb. Dokumenty TsKhIDK ob A. Parvuse-Gel'fande. 1917–1924 gg.” (1999), *Istoricheskii arkhiv*, No. 1, pp. 100–14. (In Russian).

Stanchev M. L. and Chernyavskiy G. I. (2008), *L. D. Trotskiy, Bolgariya i bolgary*. Akademicheskoye izdatel'stvo im. prof. Marina Drinova, Sofiya. (In Russian).

Radek K. “Portrety i pamflety”, available at: http://az.lib.ru/r/radek_k_b/text_1924_parvus.shtml (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Rakovskiy K. (1915), “Pis'mo tov. Rakovskogo”, *Nashe slovo*, 19 iyunya. (In Russian).

Sobolev G. L. (2009), *Taynyy soyuznik. Russkaya revolyutsiya i Germaniya 1914–1918*, Izd-vo S-Peter un-ta, Saint Petersburg. (In Russian).

“Sotsializm v Turtsii. Bor’ba s vlast’yu v kontse 19 v.”, available at: <http://biofile.ru/his/2920.html> (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Tarasov S., “Osmanskaya imperiya vyzhivet, tol’ko esli razvalit’sya Rossiya”, available at: <https://regnum.ru/news/polit/2342321.html> (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Trotsky L., “Istoricheskoye podgotovleniye Oktyabrya. Ch. 1”, available at: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl224.html/> (accessed 7 October 2020). (In Russian).

Trotsky L. (1915a), “Parvus i bolgarskiye sotsialisty”, *Nashe slovo*, 14 fevralya, p. 1. (In Russian).

Trotsky L. (1915b), “Sytinskiy ‘malyy’ o Rakovskom”, *Nashe slovo*, 17 aprelya. (In Russian).

Trotsky L. D. (1926a), “Kh. Rakovskiy i V. Kolarov Na putyakh k Tret’yemu Internatsionalu”, in Trotsky L. D., *Sochineniya*, Vol. 8, Pered istoricheskim rubezhom, Politicheskoye siluety, Gosizdat, Moscow and Leningrad, pp. 77–80. (In Russian).

Trotsky L. D. (1926b), “Pered istoricheskim rubezhom. Balkany i balkanskaya voyna”, in Trotsky L. D., *Sochineniya*, Vol. 6, Gosizdat, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Fel’shtinskiy Yu. G. and Chernyavskiy G. I., “Lev Trotskiy. Revolyutsioner 1879–1917. K 1”, available at: <https://history.wikireading.ru/154838/> (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Kheresh E. “Kuplennaya revolyutsiya. Taynoye delo Parvusa”, available at: <https://www.litmir.me/br/?b=177652> (accessed 5 October 2020). (In Russian).

Kheresh E. (2005), *Kuplennaya revolyutsiya. Taynoye delo Parvusa*, OLMA-PRESS, Moscow. (In Russian).

Chernyavskiy G. I., Stanchev M. G. and Tortika M. V. (2014), *Zhiznennyy put’ Khristiana Rakovskogo*, ZAO Izd-vo Tsentrpoligraf, Moscow. (In Russian).

Shen Iunus Nadi (2013), “Otnosheniia Rosiiskoi Federatsii i Turetskoi respubliki v kontekste evraziiskoi geopoliticheskoi kontseptcii”, *Vseobshchaia istoriia*, No. 2, pp. 56–73. (In Russian).

Sheremet V. I. (2003), “Osmanskaya imperiya v mezhdunarodnykh otnosheniyakh na Balkanakh”, in *V “porokhovom pogrebe Evropy” 1878–1914*, Izd-vo “Mndrik”, Moscow, pp. 30–53. (In Russian).

Shpil'kova V. I. (1970), "Lenin o mladoturetskoy revolyutsii", *Uchenyye zapiski MGPI, Iz-vo MGU, Moscow*, pp. 284–308. (In Russian).

Shpil'kova V. I. (1977), *Mladoturetskaya revolyutsiya 1908–1909 gg.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Feroz A. (1969), *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*, The Clarendon Press, Oxford.

Ramsour E. (1957), *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press & Oxford University Press, Princeton, N.J. and London.

Zeman Z. and Scharlau W. (1965), *The Merchant of Revolution. The Life of A. I. Helfant (Parvus) 1867–1924*, Oxford University Press, London, New York and Toronto.

М. В. Тортіка

О. Л. ПАРВУС ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЛІВИХ СИЛ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Процес консолідації Османської соціалістичної партії збігся з перебуванням у Константинополі німецького соціаліста російського походження О. Л. Парвуса (Гельфанда). Політична вага і значення Парвуса зробили його експертом з низки питань, пов'язаних з марксистською інтерпретацією внутрішньої і зовнішньої політики Османської імперії. Як наслідок, його публіцистика, яка виходила в Туреччині, відобразила процес створення соціалістичної партії, але вона ж і прояснила причини слабкості цього руху. Надалі фінансові махінації Парвуса не дали йому змоги продовжити позитивно впливати на розвиток турецького соціалізму. Його реальний інтерес у Константинополі і на Балканах був зосереджений на контактах із молодотурецьким керівництвом країни. Як економічний радник молодотурків, він більш був зацікавлений у підтримці контактів молодотурецької еліти з німецьким представництвом в Османській імперії, ніж у реалізації загальносоціалістичних проєктів у Туреччині і на Балканах. Водночас він максимально використовував свій вплив широко відомого в соціалістичних колах політика, щоб через збережені соціалістичні канали посилити пацифістську пропаганду в Балканському регіоні (існують документальні свідчення тісних контактів Парвуса з румунсько-болгарським соціалістом К. Раківським), підтримавши в такий спосіб геополітичні інтереси країн

Троїстого союзу напередодні Першої світової війни. Зрозуміло, що політичні об'єднання соціалістичного напрямку в Османській імперії ніяк не вирішували таких стратегічних завдань, проте, як поступово з'ясувалося, вони також не вирішували і конкретних соціальних завдань. У результаті після вбивства великого візира Махмуда Шевкет-паші в 1913 р. були закриті практично всі робітничі і профспілкові організації в Туреччині. Однією з них стала Османська соціалістична партія, яка фактично повністю припинила своє існування.

Ключові слова: О. Л. Парвус, Османська соціалістична партія, Єднання і прогрес, молодотурки, К. Раковський

Стаття надійшла до редакції 22.03.2021